

Վ Ի Բ Գ Ի Լ Ե Ա Ն Ծ Ա Ռ Ը

Մեր յարգելի բարեկամ Ուսուցչապետ Լեւոն Կիւրեղեանի բանասիրական հետազոտութիւններու հմուտ գործէն՝ որ առանձին լոյս կը տեսնէ սոյն տխուր տոմարով, հոս մեր ընթերցողներուն պիտի ներկայացնենք հատընտիր էջեր, որոնք զուտ հայկական նշմարներ կը բովանդակեն և այդու իսկ յոյժ հետաքրքրական։ ԽՄԲ.

ԱԶՆԻԻ ԸՆԹԵՐՑՈՂԻՍ

Ինչպէս Տամոզէ՝ ի խնդիր իր սրտի սիրածին, զՎիրգիլ առաւ Առաջնորդ, մենք ամօր ամօրան յիշատակին մոլորագործուած Ծառը կ'առնենք ուղեցոյց, կամ — եթէ կ'ուզէք — մերեւալ մի պատրուակ հնադարեան փոշիէն ազգային յիշատակներ հետազոտել սիրողին, բաշխելու մեծահամեմար և փորձառու ժըրլէն Ֆրանսացիին մի յոյժ խմաստում յանձնառու որ՝ l'Histoire est une mer — Դիցարանութիւնը՝ հետեւարար, Ուիլյամ մը — où il faut avoir toujours la sonde à la main, et chercher moins ce qu'on a dit que ce qui a dû être. Court de Gebelin. (1725 + 1784) Histoire du Calendrier. էջ 57:

Այլ որպէս զի այլսրանութեանց թանձր մշտնիմ մէջ վայրապար չխարխալենք, մեզմէ հմտագոյններուն խորաչափով պիտի ջանանք մաւարկել, ի փառս Մամուտացի վեհ հոգեւորական և միամտամայն լուսարանելու համար Խալկեհայ ժողովուրդներու ցեղակցական և մշակութային հմտամեղ կապերը, մահապետական շրջաններուն պնդումով։

Լ. Կ.

Ա

- Ա. Քերթովի մը խանձարութիւն շուրջ ծագած ակադեմիական վէճը՝ Տանդէի անաքրոնութիւնէն շեղած։
- Բ. Խորենացիին Ղանկուարտներուն ծագումը և անոնց դէմ Վարդգէս շահապաշտի շահապաշտութիւնները։
- Գ. Գոթաց Եղիշոյ Ներսէս Պատրիկի օրով Հռոմի դրօշներուն յաղթական վերստին ծածանիլը՝ իտալիոյ մէկ ծայրէն միւսը։
- Դ. Ներսէսի մատուցած ծառայութիւնները՝ Բիւզանդիոյ դահէն ապաշտոնի փոխարինումը, ըստ վկայութեան Լոնկոբարդ Պապոս Դիակոնոյ (Սարկաւալ) պատմիչին։
- Ե. Ներսէս՝ առաջին անմեղ զոհը, Հռոմի և Բիւզանդիոնի միջև բացուած խրամատին։ Հռոմայեցոյ զանգարանները առ Զուտոնիանոս և սպանաւիքը։
- Զ. Որով մեղանշեցին, անով պատժուեցան։
- Է. Իտալիոյ Տարեգրութեանց Հեղինակին անկողնակալ դատաւիժը Ներսէս Valente Generale = Քաջարի Զ. Արքային, Լոմբարդ արքան, ի վաղուց որոճացած ծրագրին գործադրումով, միանգամայն իր բարեկամ զինակցին՝ Ներսէսի վրէժը կը լուծէ։
- Թ. Բեռլիոյ Գալլիացիին առաջնորդուած Կեղտերուն Աւերակներէն վար հասումը և Պոյի զետահաւախի երկայնութեանը տեղափոխումը։

Ա. ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ այս երախտահատոյցին առթիւ Վիրգիլիոսի ազգակից իտալացիներէն ո՛չ նուազ փութկոտ շարժեցան նաեւ անոնք որոնք՝ հեռաւոր անցեալի մը մէջ միեւնոյն կըթիչ մօրմէն սնած ըլլալնուն պատճառաւ, ըոյր ազգերու սերունդ կը նկատեն ինքզինքնին։

Լատին մշակութային այս ազգակցութեան պատկանողներուն կարեւորագոյնները յիշելով՝ Սպանիան՝ օրինակի համար, այլ նամանաւանդ զարգացեալ Ֆրանսան, երբեմնի Գաղղիան = Gallia, որ բաւական ճարտար պատճառաբանութեամբ, կը ջանայ իւրացնել, ի վնաս անդրանիկ քրոջը, Իտալիոյ, Լատին Գերթոգոհօր ծնունդ տալուն փառքն ու պարծանքը։

Ազգականներու միջեւ ծագած վէճերուն պէտք չէ, կ'ըսեն, խառնուիլ և շատ երաւամբ։ Սակայն և այնպէս կարելի չէ նաեւ անտարբեր մնալ, երբոր հարցը մէկէ աւելի ազգերու սրտին խօսող և իշխող վեհ դէմքի մը շուրջը կը յուզուի։ Եւ այս ճիշտ այն պահուն որ մտաւորական բարձր դասակարգին հեղինակաւոր ներկայացուցիչները՝ ուխտագնացութեան երթալու նման, Սատուսեան երկրին վրայ կը փութան հաւաքուիլ, միաբերան գովաբանելու Լատին տաղերգութեան հրաշանուն Դիւթիչը, որ Հելլէն հովուերգակ Հեսիոդոսի հաւասար քաղցրահնչիւն փառաւորեց իր մայրենի հողին գեղն ու արգասաւորութիւնը. ինչպէս որ Հոմերի զուգահաւասար թռիչով դիւցազներգեց իր Ազգին նախահարց արիական հանդէսները։

Վէճն ինքնին բարենախանձ և ակադեմիական, նորայարոյց չի թուիր։ Բաւական իսկ հին ըլլալու է և զբաղցուցած, հաւանաբար Տանդէն անգամ, երբ Սորպոնի Վարդապետներուն այլեւայլ հարցումներուն և դիտողութիւններուն պարտաւորեցաւ պատասխանել։ Զոր օրինակ, թէ ինչ պատճառի համար, Գթիքի Սերգին 67 և 68 տողերուն մէջ, Վիրգիլիոսի ծնողը Լոմբարդ հռչակած էր. ազգանուն մը որ Յուլիոս Կեսարի օրով, այսինքն Վիրգիլի ծնած թուականին, ան-

ճանօթ էր եւրոպական աշխարհաքարտէսին, և ո՛չ իսկ կազմուած, ըստ Պաւլոս Դիակոնոյի վկայութեան, իր բուն խանձարութիւն՝ Սկանտինաւիոյ մէջ։

Բ. Լոմբարդի կամ Լոնգոբարդ կոչուած, այլ ծագումով Վոլթի անունը կրող տեւտոնական այդ ժողովուրդին նկատմամբ առաջին ճանօթութիւնները Հռոմայեցիները ունեցան Տիրեր կայսեր՝ Փրիլիին թուականէն չորս տարի առաջ դէպ ի Գերմանիա արշաւանքին առթիւ, ընդդէմ Արմինիոս, Քերուսներու պետին, որու հետ զինակցած էին Լոմբարդները։

Ասոնց բնակավայրը, այդ թուականին, Էլրա և Օդէր գետերուն միջեւ էր, Բաւնդերուկ գաւառին մէջ։ Այս քաջամարտիկ ժողովուրդէն ճիւղ մը դէպ ի հարաւ մղուելով, Թէոդոս Մեծին (379-395) օրով, Դանուբի դաշտավայրերն հասած էր, յաջողապէս դիմադրելով Բուլղարներու եւ Բիւզանդական բանակին, որուն մէջ կը գտնուէր այդ թուականին՝ Վարդգէս շահ իշխանը, զոր Մեծն Թէոդոս « ի քսաներորդ ամին (?) իւրում թագաւորեցոյց Հայոց՝ փոխանակ Պապայ... : Այս Վարդգէս էր տիովք մանուկ, սրտեայ, անձնեայ, ուժեղ, լի ամենայն գործովք արութեան, և յոյժ կորովի նետաձգութեամբ »։

Խալկեհէլէն ողիմպիական մրցումներուն մէջ քաջահանդէս փայլած այդ մեր արշակունի իշխանին շահատակութիւնները պատմած ատեն, Խորենացիին կը յիշատակէ նաեւ զմեզ հետաքրքրող Լոմբարդները։

« Այլ որ առ ազգին Ղանկուարտացե նորա արութիւնը քաջութեան, համարձակիմ ասել հաւասար սրբոյն Տրդատայ. քանզի հինգ նահատակա (athlètes) ի թշնամեացն ընդդէմ իւր յարձակեալ ի վերայ իրերաց սպան սուսերաւ. եւ ի բերդ ինչ զիմեալ ի վերայ պատուարին եօթն և տասն այլ նետիւք հարեալ վիրաւոր ի վայր հոսեաց միմեանց զկնի, իրր ի սաստիկ իմն մըրկէ վաղահասուկ թզենեաց »։ (Խոր. գիրք Գ. Խ.)։

Գ. Վարազդատի այդ զարհուրելի հար-
ուածներէն Լոմբարդները ռիսայա՛հ չմնացին
Հայ անուան. ընդհակառակն՝ միշտ բարե-
կամ, և կարելի է ըսել անոր արժանա-
պատուութեանը նախանձախնդիր:

Արդարեւ՝ անոնք եղան, թէպէտ ան-
ուղղակի կերպով, Ներսէս Պատրիկին կրած
ծանր նախատինքին արդար վրէժը լու-
ծողը Յուստինիանոս կայսրէն՝ որ անքա-
ղաքագէտ վարմունքով մը — որմէ իտալիա
դարերով պիտի տուժէր — թշնամացուց իր
կայսրութեան սահմանակից ազգերը եւ
մասնաւորապէս քաջամարտիկ Լոմբարդ-
ները. ինչպէս որ զեղծումի և կաշառա-
կերութեան սկզբունքն իր կառավարու-
թեան մէջ մտցնելով՝ ապերախտարար
վարձատրեց իր գահին մեծագին ծառա-
յութիւններ մատուցած բարձրաստիճան
պալատականները: Ընդ որս, Գարաց Յաղ-
րոյի = *Debellatore dei Gothi*, պերճ
պատուանունը պատմութենէն ստացած
Հայկազն Ներսէս Պատրիկը. անձ մը որ
իր ութսուն տարուան հասակին, Բիւ-
զանդական բանակին Պետ = *Duce*
կարգուած, Գոթաց լուծէն ազատած էր
իտալիան և Հռոմը՝ նուաստացեալ վի-
ճակէն վերահաստատած մայրաքաղաքի
իր նախկին զիրքին: Առաջնութիւն մը զոր
Ոսորիոս կայսեր զահակալութենէն ի վեր
կորսնցուցած էր, Արեւմտ. կայսրութեան
Արքունիքին Հռաւեննայ փոխադրուով:

Նշանակելի և Հայ ազգին համար յոյժ
պատուաբեր այս պատմական պարագա-
յով՝ Վիրգիլիոսի երգած Սատուռնեան
Աշխարհը, Հայ զօրավարի մը քաջագոր-
ծութեամբ իր միութիւնը վերստացաւ.
ինչպէս որ Հռոմը՝ որքան ալ որ Բիւ-
զանդիոնէն կախեալ, վերջին անգամ մը
եւս իր դրօշներուն յաղթական ծածա-
նումը տեսաւ թերակղզւոյն մէկ ծայրէն
միւսը: Վերջին ըսի, քանզի Ներսէսի
մահուան թուականէն մինչեւ ժամանա-
կակից պատմութիւնը՝ իտալիա չարա-
չար կրեց, պառակտեալ և պատառոտուն՝
օտարներու աշխարհակալութեան ասպա-
րէզ դարձած:

Գ. Յառաջացած՝ այլ տակաւին առոյգ,

ծերութեան տարիքին Ներսէսի պարզած
այդ բազմավաստակ գործունէութիւնը
վեհանձնաբար և ըստ արժանւոյն չփո-
խարինուեցաւ ո՛չ բիւզանդական գահէն,
որուն իտալիոյ նման գաղթավայր մը
պարգեւած էր և Հռոմը խոնարհեցուցած,
և ո՛չ ալ Հռոմայեցիներէն՝ *per le quali*
egli grandemente s'era affaticato
contro i loro nemici, ինչպէս կը վը-
կայէ՝ ութերորդ դարուն փայլած, Վառն-
ֆրիտ Լոմբարդ պատմիչը (740+801),
սովորաբար Պաոլոյ Գիակոնոյ անունով
յիշատակուած: Սա, իր հեղինակաւոր
պատմութեան Բ գլխին սկիզբը չորս զը-
լուի՝ յատկացուցած է Ներսէսի քաջա-
գործութիւններուն՝ զայն մեզի նկարա-
գրելով քաջակորով մարտիկ, ազգու վա-
րիչ, աղքատասէր, եկեղեցիներու նորոգ-
մանց և բարեշինութեանց մասին յոյժ
նպաստամատոյց. և բարեպաշտ, այն աս-
տիճանի «որ իր ազօթքներով քան թէ զէն-
քով յաղթած է նա իր թշնամիներուն»:

1. PAOLO DIACONO, della chiesa d'Aquilea.
«Della Origine et fatti de i Re Lombardi».
Կը զոհանամ այդ չորս վերնագիրներուն զլուծներով:

ա) Cap. I. Narsete cartolaio imperiale (արքունի
ղեկանապետ, քարտուղար) havendo da combatte-
re contra Totila Re de Gothi, domandò soc-
corso ad Alboino, col quale era in lega (շեղա-
կակցութիւն մը՝ Յուստինիանոսի օրով կնքուած):
բ) Cap. II. Di Buccilino et Amingo, capitani
di Theodeberto Re di Francia, uccisi in Ita-
lia da Narsete, e della morte di Leuthario
(Բուչիլինոյի եղբայրը):

գ) Cap. III. Lodasi Narsete, il quale uccise Sin-
dualdo, Re de Bretoni, ovvero di Britanni,
et s'impadroni d'Italia (Ներսէս կը տիրապետէ
իտալիոյ):

դ) Cap. V. Dell'invidia de Romani contra Nar-
sete per le molte sue ricchezze, et come essi
l'accusarono (ամբաստանեցին) a Giustino, del-
l'odio che Giustino gli mise, e della sostitu-
zione di Longino in loco di Narsete, et come
Langobardi vennero in Italia.

2. Paolo Diacono. L'anima del quale stava
vigilante a tutte le cose... Era egli uomo pi-
ssimo, liberale verso i poveri, molto officioso
in rinovare le chiese, e talmente inclinato alle
vigilie et alle orazioni, che più con preghi fatti
a Dio, che con armi haveva vittoria de gli ini-
mici. Cap IV.

Եթէ ազօթքն ու հակումը միմիայն
բաւական ըլլային, Գիակոնոյի ըսածին
համեմատ, որքաններ պատմութենէն
«Յաղրոյ» ի տիտղոսին արժանացած պի-
տի ըլլային: Լաւագոյն չէ՛ր միթէ Ազուի-
լէայի եկեղեցւոյն սարկաւագ մեծանուն
պատմիչն ըսած ըլլար՝ որ Ներսէսի ա-
զօթքները Աստուծոյ լսելի ըլլալով, անոր
բոլոր ձեռնարկներն յաջող կ'ընթանային:
Ինչ որ ցոյց կու տայ, միանգամայն, որ
Ներսէս Պատրիկ Նախախնամութեան
կողմէ յատկապէս զրկուած էր Հռոմայեց-
ւոյ, որոնք անոր տասնեւհինգ տարուան
բարեկարգ վարչութենէն օգտուելէն, անոր
շնորհիւ օտար լուծին նուաստացումէն
ազատելէն յետոյ, ապաշնորհ վարմուն-
քով, ո՛չ միայն այլեւս զեւ ո՛չ ընկալան,
այլ ամբաստանագրով մը Յուստինիանոս
կայսրէն անոր պաշտօնընկէցութիւնը պա-
հանջեցին, սպառնալով՝ հակառակ պա-
հանջային Հռոմը օտարին յանձնել, իրենք
ալ միասին անձնատուր: Վկայողը միեւ-
նոյն յարգելի Լոմբարդ պատմիչն է, որ
թէպէտեւ Հռոմայեցւոյ Ներսէսի դէմ նա-
խանձը անոր զիջած կամ տրամադրած
խանձը անոր զիջած է, սակայն Լ.
հարստութեան վերագրած է, սակայն Լ.
Մուրաթորի բազմահմուտ տարեգրողը
տարբեր մեկնութեամբ կը խորհրդածէ,
այսինքն՝ փառասէր հապճեպը քսու զըր-
պարութեան միացած, տապալել ուզած
էին ձերունի պետը, որ չափազանց եր-
կար ապրելով թեկնածունքներուն համբե-
կար հատուցեցած էր: Ըստ իս՝ Հայ
պատրիկը առաջին զոհն է Հռոմի և Բիւ-
զանդիոնի միջեւ նորոգ բացուած խրա-
մատին:

Ե. Ինչ որ ալ եղած ըլլայ այդ նշա-
նաւոր զանգատագրին իրական պատճառը,
ամէն պարագայի անոր պարունակութիւնը
բացարձակ Գիակոնոյի նման պարկեշտ և
չէզոք գրչէ մը շեշտուած գովեստներուն
Ներսէսի մասին, որ իր անձին նկատմամբ
յերիւրուած զրպարութիւններն իմանա-
լով՝ կը զոհանայ հետեւեալ պարզութեամբ
պատասխանել. «Թող չարիք զայ զլիսուս,
եթէ չարիք հասուցի Հռոմայեցւոյ»: Եւ

խսկոյն կը մեկնի Նէապոլսոյ ճամբով
Պոլիս վերադառնալու մտադիր: Այլ ի
ճանապարհին փութանակի իր ետեւէն կը
հասնի այն ատենուան Սրբազան Քահա-
նայապետը՝ Յովհաննէս, որու թախան-
ձանքներուն զիջանելով յանձն կ'առնէ
վերադառնալ Հռոմ, ուր միեւնոյն տարւոյն
մէջ, 568ին, կը վախճանի՝ ընկճուած ո՛չ
այնքան 95 տարիներուն ծանրութենէն,
որքան պատկառելի այդ խոր ձերութեան
մէջ կրած նախատինքին մաշումէն:

Ինչ որ պատմականապէս կը զուգա-
դիպի Լոնկինոյ փոխարքային Հռաւեննա
ժամանելուն, և Լոմբարտացւոյ Ալբոյինոյ
արքային Վերին իտալիան գրաւելուն,
Պաւիա քաղաքը թագաւորանիստ մայրա-
քաղաք ընտրելով իրեն:

Զ. Ուստի, այն ինչ որ Հռոմը գրաւոր
սպառնացած էր կատարելու, իրապէս
տեղի ունեցաւ ի փնաս իրեն: Քանզի Ներ-
սէսը գահընկէց ընել ուզելով, վերջ ի
վերջոյ ինքը ֆնաց զահագուրկ, պարտա-
ւորուած հնազանդելու մերթ Հռաւեննա-
յէն և մերթ Փաւիայէն ստացած հրա-
մաններուն, ստիպուելով, երկուքին ալ
ձեռքէն ձերբազատուելու համար, անդրալ-
պեան ինքնակալներու միջամտութեանը
զխմելու, իր առ Յուստինիանոս գրածին
համաձայն՝ անձնատուր ըլլալով օտարին:
Նոյնքան ճիշտ է սակայն, որ Հռոմ իր
այդ ինքնագլուխ քայլովը՝ տիեզերական
հոգեւոր իշխանութեան մը գերագահու-
թեան պիտի բարձրանար. բայց միշտ
օտարին հզօր բազուկին կռթնելու հար-
կադրուած, եւ պարագային համեմատ՝
ստացած օժանդակութեանց փոխարէն,
հզօրագոյնին ճակատը Հռոմի կայսեր պը-
սակով թագադրելու պարտաւոր:

Այս վիճակը շարունակեց 13 դար,
մինչեւ որ Երրորդ իտալիա իր զաւակ-

P. Diacono. զիր Բ. գլ. Ե. Tu (Յուստինիանոս),
dunque, o liberaci dalle mani (երեւ թէ դաժան
բռնաւորի մը ձեռքն ինկած ըլլային) di lui (Ներսէսի),
o vero che noi daremo alle genti (օտարներու) la
città di Roma, et noi stessi.

ներուն սուրբ արինով օտարներու լուծը
թօթափելով, յաջողեցաւ կապիտուլիոնի
կողին վրայ հաստատելու հայրենիքի նը-
ւերական Դաբիրը, և վերահաստատելու
Հոմը ամբողջական իտալիոյ մայրաքա-
ղաքի իր նախկին փառքին. ինչպէս ան
վայլած էր Հոկտաւիանոսի դարուն, և
ինչպէս վերջին անգամ մը վայլած էր
Հայ Պատրիկի մը քաջագործութեանց
շնորհիւ և անոր օրով:

Պէտք է ուրեմն վերադառնալ ընդունիլ որ
Ներսէսի աղօթքները միշտ լսելի եղան
Աստուծոյ, որուն գաղափարներն յանձնած
էր, շունչը աւանդած պահուն, նաեւ իր
արդար դատը:

Վերջացնելով Հայութեան պարծանք-
ներէն մին, Ներսէս Պատրիկի նկատմամբ,
որուն օրով առաջին անգամ ըլլալով Լոմ-
բարդները իտալիա մտան, նոյնքան չա-
րամիտ յերկրանք կը նկատեմ այն ծի-
ծաղելի զրոյցը՝ զրէչ զրիչ հաղորդուած,
որ իբրեւ թէ Ներսէսի հրաւերով զրդուած
և անկէ ընծայ ընդունած սակառ մը ըն-
տիր պատուներէն հրապուրուած, Ալբոյն-
ոյի նման զգօն և քաղաքագէտ արքայ
մը յանկարծական որոշողութիւնը տուաւ
իր ազգը տունով տեղով փոխադրել Դա-
նուբի եզերքներէն՝ Փոյ գետի դաշտա-
վայրերուն մէջ: Եւ այս՝ ըստ այդ զրոյ-
ցին՝ զիշեր ատեն 200,000 զօրքով, իբրեւ
թէ ընդդիմադրութեամբ հզօր բանակի մը դէմ
կը քալէր:

Ե. Մինչդեռ ճշմարտութիւնը, Մուրա-
թորին ալ պարզուած¹, հետեւեալն է, որ
Արեւելեան կայսրութեան սահմաններուն
վրայ խռնուած այլեւայլ ազգութիւնները,
Լոմբարդներէն սկսեալ, բոլորն ալ Բիւ-
զանդական գաղթավայր դարձած՝ աչքեր-
նին յառած էին բարեբեր իտալիոյ վրայ և
պատեհ առիթի կը սպասէին Յուստինիա-
նոսէն վրէժ լուծելու, որովհետեւ իրենց
հետ կնքուած դաշինքները մերժած էր
յարգել:

Այս ըզմալի ծրագիրը Ալբոյնոյ. եւս
կը խոկար երկար ատենէ ի վեր: Անոր
յապաղումին միակ պատճառը Ներսէսի

հետ ունեցած վաղեմի բարեկամական զի-
նակցութիւնն էր, երկուստեք յարգուած:

1. ANNALI d'ITALIA. Lodovico Antonio
Muratori. Anno di Cristo 567. Տե՛ս ա՛նդ. « Non
s'ha certo da dubitare dei passi fatti dal Se-
nato romano contra di Narsete. Anastasio ne
parla con circostanze pregnanti di verità. Giuste
conseguenze sono di poi la collera dell'Impe-
ratore e dello stesso Narsete. Ma ch'egli giu-
gnesse anche a tanta iniquità d'invitare i Bar-
bari in Italia, non è già EVIDENTE. Senza
che Narsete facesse loro sapere che buon paese
fosse l'Italia, l'avevano essi imparato a cono-
scere di vista, allorchè l'aintarono a disfare
Totila re de' Gothi. Era tuttavia in vigore la
memoria di quanto avevano operato Odoacre e
Teodorico. Ed oltre a ciò (տ՛ւշ դիւր), la voce
sparsa che finiva il governo di Narsete, VA-
LENTE GENERALE, e che la peste avea fatta
terribile strage in Italia, potè somministrare
un SUFFICIENTE MOTIVO al re Alboino di
applicarsi alla conquista di queste regioni. եւս.
եւս. բոլորն ալ յոյժ կարեւոր Այսինքն՝ թէ՛ Յուստինիա-
նոս և թէ՛ Ներսէս իրաւունք ունէին բարեկամաբար փանդի
կայսրը չէր կրնար երբեք տարակուսել Հոմի Յերա-
կոյան իրեն ուղղուած զանգատողի մը ճշմարտութեան
վրայ: Եւ Պատրիկը Բիւզանդիա չարամէր կայսեր անխա-
նդ և Յերակոյան պալատի վարմունքին: Բայց այդ
բարեկամութիւնը, կը յարէ Մուրատորի, չէր կրնար զայ-
րանալ այն աստիճան՝ մինչեւ Բարբարոս խուժանն
իտալիա հրաւիրելու ապրիտութեան մղել զՆերսէս,
ինչ որ պատմականապէս ստուգուած չէ՝, և որուն կա-
րող չէր Պատրիկի նման վեհաձեռն բարեպաշտ մը: Ի՞նչ
պէտք կար արդէն զրգուել Լոմբարդները, Տոմիզասի
դէմ Ներսէսի օգնութեան եկած պարագային, անոնք
տեսան և ցաւով սրտի վերադարձան իրենց երկիրը՝
Ներսէս նոյնիսկ զփութաւ յաջողեցաւ հեռացնել զա-
նոնք իտալիայէն, մեծամեծ պարզները տալով անոնց,
ըստ վկայութեան Գիակոնոյի. « Carichi di doni e
vincitori ritornarono alle proprie stanze. Ed in
tutto il tempo che Langobardi possederono la
Pannonia, furono in aiuto alla REPUBBLICA
ROMANA = Հռոմեական Հասարակապետութեան,
որուն, ուրեմն Պետն էր Ներսէս Պատրիկ: Անոր հա-
մար, պատմագիրներէն ոմանք իտալիոյ թագաւորներուն
ցանկը Ներսէսի անունով կը բանան, և որուն երկրորդն
եղաւ Ալբոյնոյ: Արդարեւ, Հռոմենայի Լիզարդներուն
ցանկը Լոնկինոսով կը սկսի և ոչ թէ Ներսէսով, որուն
իշխանութիւնը կը տարածուէր ամբողջ իտալիոյ վրայ,
մինչդեռ Լիզարդներունը՝ սահմանափակ, Լոմբարդներէն
շարունակ ճնշուած, և վերջապէս իտալիայէն արտա-
սուած:

Բայց քանի որ « քաջագուն զօրավա-
րը », il valente generale, Ներսէս,
զործօն ասպարէզէն վերջնականապէս կը
հեռանար, և որուն յաջորդը, Լոնկինոս,
անդրադառնալով Հռոմայեցիներու ձերբա-
զատումի ձգտումները, Հոմ քաղաքէն դէպ
ի Հռաբեննա կը քաշուէր, որոշապէս
ցոյց տալով Բիւզանդական տիրապետու-
թեան ընկրկումը ոտն առ ոտն, և որմէ
Լոմբարդներուն հակառակորդ Փրանկները
անվրէպ պիտի օգտուէին: Վերջապէս այս
և ասոր նման պատճառներ, ընդ որս ա-
հաւոր ժանտախտը — տե՛ս Գիակոնոյի
նկարագրութիւնը — որ մարդաթափ բրած
էր իտալիան, կը համոզեն Ալբոյնոն թէ
հնչած էր ժամն իր ըզմալի հին ծրագրին
զործադրման:

Ը. Այսպէս է որ անոր առաջին հրա-
մանին՝ Յուստինիանոսի թշնամիները զրոհ
տալով միահամուռ խուժեցին Վերին Ի-
տալիոյ արեւելեան դռներէն, այն միեւնոյն
Փրիււլեան կիրճերէն, ուսկից վերջին մեծ
պատերազմին օրով աւստրիական բանակն
ալ նմանապէս խառնիճաղանձ, գիշեր ա-
տեն հրոս տուաւ, յառաջանալով մինչեւ
Փիււէ գետը՝ ուր հարկ եղաւ կանգ առ-
նել: Փանդի սա եւս, մեր սիրելի Արաքսին
նման կամուրջ չի հանդուրժեր, ինչպէս
Ենէականին մէջ Վիրգիլիոս երգած է՝

Pontem indignatus Araxes.

ուստի, Փիււէ մէջքն ուռեցնելով և իր
յատակից փրփուր հանելով գոռաց օտա-
րին երեսին. non passa lo straniero:
Եւ թշնամին խկապէս չանցաւ: Վկան՝
այս տողերս զրոյն է, որ ռազմաճակատէն
ուժը մղոն հեռու աւանատես եղաւ՝ կրաք-
րա լեռան ստորոտը կծկուած:

Սակայն տարբեր եզանակով տեղի ու-
նեցաւ Լոմբարդներուն այդ արշաւանքը.
և Փիււէի չներուեցաւ միեւնոյն խրոխ-
տութեամբ գոռալու: Որովհետեւ խուժանը
տակաւին իրեն չմոտեցած, թրեւիզոյ քա-
ղաքին եպիսկոպոսն արդէն ընդառաջ եր-
թալով Ալբոյնոյի յանձնած էր քաղաքին
բանակները: Որոնց փոխարէն պիտի ստա-

նար առանձնաշնորհումներ և հողամասեր՝
ի վնաս մերձակայ ոստաններուն, որոնց
կղերը և ազատորեալը փախստական ա-
պաստանած էին Աղրիականի ճահիճներուն
մէջ, ծնունդ տալով կրատոյ կղզւոյն նը-
շանաւոր պատրիարքութեան և Աղրիականի
թագուհւոյն, Վենետիոյ:

Համեմատաբար խաղաղ՝ Ալբոյնոյի
այդ յառաջխաղացումին դէմ Վիրգիլի
ծննդավայրը՝ Մանտուան միայն իր դռ-
ներն ամրափակ պահեց: Բայց վերջ ի
վերջոյ ինքն ալ բանալու ստիպուեցաւ,
երբոր անկէ ամրակուռ ու քաջամարտիկն
Բաւիա խոնարհեցաւ, խիզախ դիմադրու-
թեանը փոխարէն ստանալով թագաւորա-
նիստ ոստանի տիրոջ: Տիրոջս մը որ
երկու դար յետոյ կարոլոս Մեծէն պիտի
ընջուէր, Լոմբարդական թագաւորութեան
հետ միասին. թողով այդ բարեկարգ
ըրջանին իր միակ յիշատակ՝ Lombardia
կոչումը, այն գաւառներուն ուր աւելի
բազմամարդ բնակեցաւ՝ ծագումով տեւ-
տոն, ո՛չ Բարբարոս, ընդհակառակն յա-
ռաջադիմութեան ատակ և բանիբուն այդ
ժողովուրդը: Տիրապետութիւններ կան
խաւարած, քանդիչ, խորթացնող: Կան,
ասոնց հակառակ՝ լուսարձակ, շինա-
րար և կենսապարգեւներ: Այս վերջին-
ներուս կը պատկանին խորենացւոյն յի-
շատակած Ղանկուարտները, որոնց ժա-
մանումով Այսրալպեան Գալլիա երկիրը
յառաջգիւժական նոր զարկ մը պիտի ստա-
նայ, և գեղարուեստը՝ մասնաւորապէս
ճարտարապետութիւնը՝ նոր ուղղութիւն
մը, Միջին դարու խաւարէն տակաւ յա-
ռաջանալու՝ Նախարարարդականէն Լոմ-
բարդականին, և յաջորդաբար՝ Գոթականէն
դէպ՝ իտալական վերածնունդը:

* * *

Թ. Ալբոյնոյի հետեւող Գերման, Սլաւ
և Սկիւթ տարբերուն ժամանումով իառ-
նուրդ մ'եւս կ'աւելնար Վերին իտալիոյ
բնակչութեան՝ յառաջապէս արդէն կրած-
ներուն: Ասոնց կարեւորագոյնը և մեր՝
անպաշտօն կերպով՝ մասնակցած վէճին

յարընչականը տեղի ունեցած էր Փրիզին թուականէն հինգ դար առաջ. երբ Բելլովէզ Գալլիացիէն առաջնորդուած զանազան կեղտ ցեղախումբերը Ալպեաններէն իջնելով զբաղեցին Փոյի ընդարձակ գետահովիտը, որ այն օրէն Gallia Cisalpina կոչուեցաւ, զանազանութեամբ համարանդալական Մեծ Գալլիայէն:

Ետընորացուց իշխանութիւնը որ մինչեւ Ալպեանները կը տարածուէր, Գալլիացուց այդ արշաւանքէն ետ մղուած, հարկադրուեցաւ ինքզինքն ամբողջել Մալրա և Ռուբիկոն գետերուն պատմական գծին վրայ, որ սահմանագիծ պիտի ծառայէր նմանապէս, Ետընորացուց խորտակուէն յետոյ, ընդմէջ Այսրալպեան Գալլիայի և յաղթական Հռոմի պատկանող իտալիոյ: Կոչում մը որուն ծագումը թեւակոչուցին հարաւային ծայրէն սկսած էր. և Հռոմի շնորհիւ՝ գերազանցելով Հինուտրիա, Սատուռնիա հին կոչումները, Վիրգիլիոսի հօրը ծնած թուականին արդէն բարձրանալով՝ հասած էր վերոյիշեալ սահմանագծին. որով Հռոմի քաղաքացիութեան իրաւունքներն ունեցողները, այսինքն է տիրապետողները, կը զանազանուէին աշխարհակալուած երկիր նշկատուած վերին իտալիոյ բնակիչներէն:

Յաղթողին և նուաճեալին միջեւ այս խտրութիւնը կարակալայի օրով վերջացաւ. բայց նախապէս կարգ մը օրէնքներ, մասնակի քաղաքացիութեան իրաւունքներ տուին Հռոմի տիրած և կցած Provincia,

այսինքն՝ նահանգներուն. կարեւորագոյններն յիշատակելով, Մեծն Պոմպէյոսի (Ն. Ք. 88) Lex Pompeia-ն Այսրալպեան Գալլիացուց կու տար Latinità, լատինականութեան քաղաքացիութիւնը. և Այսրալպեաններուն՝ Civitas = քաղաքացիութիւնը, այսինքն հարազատ հոռմէական հպատակութիւնը:

Այս շնորհումները սակայն, Municipio, այսինքն քաղաքացիութեանց տրուած էին. բանգի Lingoni կեղտ ցեղախումբը, օրինակի համար, որ Gallia Cispadana = Այսրալպեան Գալլիոյ մէջ հաստատուած էր, Քրիստոսի 69 թուականին ստացաւ, Օթոն կայսրէն, civitas իրաւունքը: Հետեւաբար Վիրգիլիոսի ծրնած թուականէն (Ն. Ք. 70) զրեթէ մէկ ու կէս դար յետոյ, ինչպէս որ Հոկտաւիանոսի ձուլիչ կայսերական քարտէսին գործադրումէն մէկ դար յետոյ, Մակրա Ռուբիկոնի սահմանագծէն ղէպ ի հիւսիս գտնուողները տակաւին օտարազգի նկատուած էին:

Յառաջադիր այս ծանօթութիւններով, վէճը իրեն զրաւան գետին վրայ գետեղելէն յետոյ, մի առ մի հետեւինք Բելլովէզի առաջնորդած ցեղախումբերուն. վստահ այն համոզումով որ՝ Վիրգիլի յիշատակներուն ի խնդիր, դարերու պատմական մեր պեղումներէն Հայ - Արմէն անունին համար ալ հնաւանդ փառքեր կարող են երեւան գալ:

ԲՐՈՅ. ԼԵՌՈՆ ԿՐԻՍՏԵԱՆ

ԱՐՁԱԿՈՒՐԴԻ ՅՈՒՇԵՐ

Մ. ՌԱՓԱՅԷԼԵԱՆ ԵՒ ՄՈՒՐԱՏԵԱՆ

ՎԱՐԺԱՐԱՆՆԵՐՈՒ ԿԵԱՆՔԷՆ

Վ. ԵՆԵՏԻԿ - ՓԱՐԻՉ

ԱՄԷՆ տարի ամառնային արձակուրդով հմայքոտ օրերու շարքը կը բացուի հոս՝ Ագրիկանի համբոյր փառքուն վրայ, որ հեռաւոր Անգլիոյ և Ամերիկայի հարուստ զբոսաւեր կը փութայ իր ոսկին ու արծաթը թափել՝ ըմբռնելու հեշտալի խառնուրդը խառնական զբաղման երկնքին, արեւուն և ծովին, խառնուրդ՝ այնքան կենսունակ և կազդուրիչ, որքան զբոսալի և զովարար, երբ մանաւանդ երկինքն է հրակաթ և երկիրս այրած:

Այդ շնաչափի բախան ունին մեր Մուրա - Ռաֆայէլեանի սաները, որոնք համախումբ, ամառնային կանաչ ու սպիտակ խառնուրդի տարազով յուլիսեան վճիռ առտուններուն՝ տօթն իջնելէն շատ կանուխ՝ կ'անցնին գիւղերին հետ օձապոսոյտ ջրանցքներէն, կ'անցնին մեր մենաստանին դիմացէն պիշ հայեացքով որ ծախան ունի իր մէջ գոհունակութեան և պարծանքի, զի իրենց հայրերուն կղզին է ան, հայաստանը վտարիկ:

Լողանք ծովին մէջ, զբօսանք աւազուտին վրայ, խաղ ու երգ երազային ժամերով կու տան մարմնոյ կազդուր, մաքր տիտիանք և զոյգ անհունութիւնները կ'ընդարձակեն սիրտը, խորութիւն ու թուիչ շնորհով զգացումներու և խորհուրդներու, կարօտ և յուզում պանալու, որոնքու հեռուն, հեռուն, անասման հորիզոնէն ալ անդին՝ ինչ որ սիրելի է հայ սրտին, ինչ որ պաշտելի է հայ հոգւոյն, մեր հայրենի տունը վերջապէս. զի ոչ այդ փոք և ոչ երկինքը և ոչ ալիքն ու ղեփաւը՝ չեն մեր հայրենեաց:

Կ'անցնին հեշտալի ամիսը վերջալոյսի ծիրանիովն ու ցայտառաւոյներու թրթռացումով. հորիզոնին վրայ կ'անդալտանայ, կը կորուսի ծովը. և ահա Օգոստոսին արդէն Ագրիկի բարձունքներուն վրայ են, հայրենի լեռներուն կարօտէն կաթիլ մը յաղեցնելով, դարձեալ նոյն խառնական ծաղուն երկնքին տակ, կենդանի ու ողեպարար դալարութեան ծոցին մէջ:

ՄՈՒՐԱՏԵԱՆ ՍԱՆԵՐՆ
Ի ՎԵՆԵՏԻԿ

Եւ ահա երգի, պաղպաղուն լոյսերու և երազներու դիմապատկան քաղաքի հրապուրել փարիզէն մինչեւ Վենետիկ է բերած մեր Մուրատեան սաներու խումբը մը, 15 աշակերտ, մեր հայրենուն առաջնորդութեամբ, ոչ առանց մեծ զոհողութեանց այս համաշխարհական առաջնապի օրերուն:

Ամիս մը Վենետիկ. ահա իրենց ալ երազը: Ամիս մը հեշտալի թափառում այդ դիմապատկան մէջ, ուր աչք ու սիրտ չեն բաւարարուիր բոլանդակ վայելելու արուեստի և բանաստեղծութեան հրաշքներուն որոնք անբաւ են հոն Պելլինիներէն՝ Վերոնէզէ, Թիեթիերի-Թոմեթէն՝ Թիեթիերի:

Ասոնք ալ ամիս մը ծովափի կեանքն անցուցին, զովանալով, զբօսնելով արեւու, աւազի և Ագրիկանի ջուրերուն մէջ. զգալով բոլոր ցոլացումները՝ որոնց կ'ենթարկուի հոգին այդ երկնքին տակ:

Խումբ մը Մուրատեան աշակերտներ
վարժարանին համազգեստով

Ս. Ղազար հայկական Ուսումնալոյսի ամենէն խոր տաղանթները թողուց իրենց վրայ: Աստուածամօր խունկի, երգերու և խաղողի օրհնութեանէն վերջ տեսան ու համբուրեցին մեր հայրերու յիշատակները սրբազան և հինաւոր որոնք այնքան դուրսուրանքով կը պահուին: